ORBÁN LÁSZLÓ

Lehetséges történetek Rhédey Lajosné Kácsándy Terézia temetéséről

„…e tudomány olykor mintha valóban az exhumálás és agnoszkálás borzongató műveletére vállalkoznék vagy a balzsamozás művészetét gyakorolná!”[1]

Rhédey Lajosné Kácsándy Terézia nagyváradi temetése a 19. század első évtizedének jelentős társasági eseménye volt, és „mivel ott Csokonai is fellépett – a magyar irodalomtörténet-írás talán legjobban dokumentált és legtöbbet elemzett temetése” lett.[2]

A koporsót 1804. április 15-én helyezték el Nagyváradon a ma Rhédey-kertként ismert helyen lévő kriptában, a Rhédey-mauzóleumban. Ezt tanúsítja a nagyváradi református egyház temetési anyakönyvi bejegyzése: „1804. […] Aprilisbenn […] 15. N[agy]V[árad]. Mélt. Cs. K. Arany Kulcsos K[is]. Rhédei Rhédei Lajos Ur Hitvese Mélts. Kohányi Kátsándi Therézia Aszsz. Ő Nga [halál oka:] száraz bet[egség]. [életkor:] 40 eszt. [szertartás módja:] egész pompával.”[3]

1 Dávidházi Péter, *A hatalom szétosztása: (Poszt)modernizáció a szövegkritikában*, Helikon, 35(1989), 1. sz., 328.

2 Vaderna Gábor, *Menyegző a rendi költészetben a 19. század elején: Alexandra Pavlovna és József nádor, gróf Rhédey Lajos és Patay Zsuzsanna esküvőjének költészeti reprezentációja*, Századok, 150 (2016), 3. sz., 755. – Ezenkívül a nagyváradi temetés legfontosabb szakirodalmai: Csokonai Vitéz Mihály, *Összes Művei. Levelezés*, s. a. r. Debreczeni Attila, Bp., Akadémiai, 1999, 904–908. – Borbély Szilárd, *Botrány és gyanú. Adalék Sándorffi, az „orvos és barát” működéséhez = Mezei Márta 75. születésnapjára*, [Bp.], Balassi–Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 2004, 12–13. – uő, *Gyilkosság Nagyváradon? Csokonai és Rhédey gróf afférja*, Élet és Irodalom, 2005. január 28., 8–9. – uő, *Gyilkosság Nagyváradon? Csokonai és Rhédey gróf afférja* = uő, Árkádiában. Történetek az irodalom történetéből, Debrecen, Csokonai, 2006 (Alföld könyvek), 84–95. – Szilágyi Márton, *A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014 (Ligatura), 287–308.

3 A fotómásolatot Lakatos Attila bocsátotta rendelkezésemre, segítségét nagyon köszönöm.

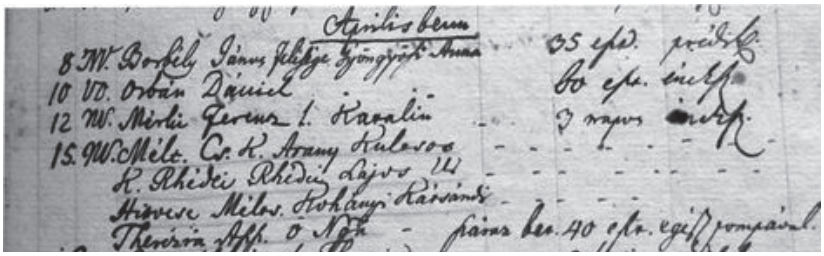

(A nagyváradi református egyház temetési anyakönyvi bejegyzése.)

Ugyanezen a napon, 1804. április 15-én Bakonszegen is volt egy temetés: szintén Rhédey Lajosné Kácsándy Teréziát temették el. Ezt a bakonszegi református egyház temetési anyakönyvi bejegyzése tanúsítja: *„[1804.] 15. Apr.* Tekintetes Rhédei Lajos br. [=birtokos] felesége Kátsándi Thérésia Aszszony [életkor: kihúzva] [halál oka:] sinlett."[4]

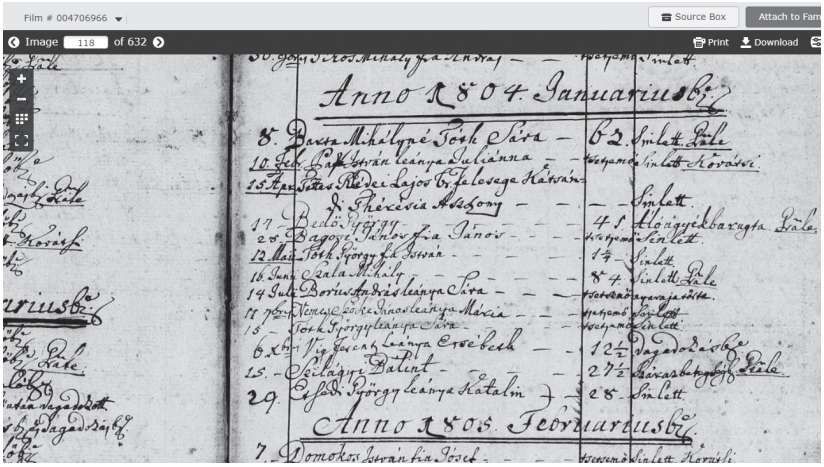

(A bakonszegi református egyház temetési anyakönyvi bejegyzése, fotómásolat.)

Bármilyen képtelenségnek tűnik elsőre, mindkét forrás hiteles. A nagyváradi anyakönyv fotómásolatát a nagyváradi levéltáros és történész Lakatos Attila bocsátotta rendelkezésemre. A bakonszegi forrás esetében is biztosak lehetünk abban, hogy valóban Bakonszegen vezetett anyakönyvet látunk. Az 1804. február 10-i bejegyzés

4 A bakonszegi református egyház anyakönyve, 1785–1852, 365. oldal. – A tényleges forrás a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának állományában lévő digitális másolat, amelyet a http://FamilySearch.org tett elérhetővé: Dobozszám: A2132, Mormon fsz. 3094. A hivatkozott oldal: https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939K-B8S4-56?i=117&cat=154353 (utolsó megtekintés: 2020. augusztus 22.) A kutatás eddig nem ismerte ezt a forrást, az adat véletlenül, egy bakonszegi lelkész, Erőss János adatait keresve került elő.

végén olvasható „*Kovátsi*" a Bakonszeg határában lévő Pusztakovácsit – Bessenyei György lakhelyét – jelenti. Az anyakönyvet átlapozva látható, hogy az azt vezető lelkészek adatai (nevük, hivatalba lépésük, halálozásuk) egyértelműen Bakonszeghez kötődnek. Végül egy címoldal is található az anyakönyv elé kötve, amelyből egyértelmű, hogy ez a „Bakonszegi Helvetica Confession levő Sz. Ekléssiának Matriculája". A címoldal szerint a 351. oldaltól kezdődik a halotti anyakönyv, és a forrásunkban a „Meghóltaknak neveik" valóban a 351. oldalon kezdődnek, Kácsándy Terézia temetése a 365. oldalon található.

Ha pusztán csak a nagyváradi vagy csak a bakonszegi anyakönyv egyikét ismernénk, kétség sem merülhetne fel, hol temették el Rhédey Lajosné Kácsándy Teréziát 1804. április 15-én. Egy anyakönyv a lehető legmegbízhatóbb dokumentum, az adatszolgáltató hivatalos személy, akit ráadásul köt a hit, hogy nem csak evilági hatalmak előtt kell jótállnia szaváért. De mi a helyzet *két* anyakönyvvel?

Bakonszeg, 1804. április 15.: prédikáció nélkül

Bakonszeg Nagyváradtól nagyjából 50 kilométerre található, Berettyóújfalu mellett, Debrecen és Nagyvárad között félúton. Ám a két megyeközpont között nem erre vezetett a forgalmas postaút, hanem Hosszúpályin keresztül.[5] A falu ekkor a Rhédey család zsákai uradalmának része.[6] Nem tűnik rossz helynek, ha Rhédey Lajos feltűnés nélkül akart volna ideszállíttatni valamit Nagyváradról.

A falu lelkésze 1785-től 1806-ig Juhász István (1734 k.–1806) volt, az ő kézírásában olvasható tehát a bejegyzés. Halála után utódja Erőss János (1777?–1817?) lett, aki mint a debreceni kollégium egykori diákja, jól ismerte Csokonait, neki köszönhetjük a költő talán leghitelesebb arcmását.[7] Erőss János nevét Rhédey Lajos második házasságára írt verse sem engedi feledni.[8] Ez most csak annyiban fontos, amennyiben érzékelteti

5 Borbély, *Gyilkosság…* (2006), *i. m.*, 90.

6 Dankó Imre, *Zsáka*, Bp., Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht, 2002 (Száz Magyar Falu), https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/SzazMagyarFalu-szaz-magyar-falu-1/zsaka-1369C/ (utolsó megtekintés: 2020. november 26.)

7 A portré vonásai Friedrich John rézmetszetében maradtak fenn, első megjelenése: Csokonai Vitéz Mihály *Nevezetesebb poétai munkái*, Bécs, Márton József kiadása, 1816.

8 Vaderna, *i. m.*, 759–761.

a bakonszegi lelkész közeli, de alárendelt viszonyát a falu urához. E függés miatt felmerülhet a gyanú, hogy a bejegyzéstől eltérő időpontban volt a temetés.

Az anyakönyvben a következő bejegyzés két nappal későbbi: „[1804. ápr.] 17. Bedő György [életkor:] 45. [halál oka:] A' ló ágyékba rugta. [Predikációval lett temetve][9]". Ez a bejegyzés folytatólagosan írt, nincs nyoma utólagos javításnak. Tehát legfeljebb két napról lehetséges egyáltalán visszadátumozni Rhédeyné temetését. Ez gyakorlatilag kizárja azt, hogy valamilyen előre nem látott esemény miatt (pl. belvíz a kriptában) Rhédeyné tetemét később helyezték volna át Nagyváradról Bakonszegre. A holttest a temetést megelőző nap éjfélig közszemlére volt téve Nagyváradon, így a korábbi temetés *egés*zében lehetetlen (erről később részletesebben).

Tehát ha valóban Bakonszegen nyugszik Kácsándy Terézia, akkor igen valószínű, hogy az anyakönyvben megadott napon történt a temetés. Annak nem találtam nyomát, hogy a holttestet valaha is exhumálták és elszállították volna Bakonszegről, mint Bessenyei György maradványait.[10]

A református temetések a korban kétfélék lehettek: prédikációval vagy énekszóval temetkeztek. Közép-Magyarországon az 1800-as évek elején a vagyoni helyzet határozta meg, hogy a felnőtt halottat hogyan búcsúztatták: „Az énekszós temetést hajdan csak a szegény családok választották. Énekszóval temették azonban egy-két éves korig a gyermekeket is."[11] Egy 1780-as tiszaadonyi példából a különbség mértékéről is fogalmunk lehet: „Halott temetéséért fizetnek az énekszóval valóért nyolc [p]olturát, a prédikációval valóért pedig, ha különös búcsúztatással nem kívánnak három

9 Ezt a ligatúrát nem tudtam egyértelmű alakban feloldani, de a jelentése bizonyos. Juhász István legelső bakonszegi temetése hármas temetés volt, ennek kapcsán jegyezte meg e rövidítés alatt, hogy „két Predikatióval lett el-takarittatások". A bakonszegi anyakönyv első halotti bejegyzése 1785. július 25-én.

10 Bessenyei György sírja Bakonszegen a Nadányiak családi temetőjében volt, ahonnan a családi legendárium nehezen engedte el: „[…] nem Bessenyeit vitték ám el Nyíregyházára. Van itt ész a koponyába, tudtam én, hogy a kert végibe még az én gyermekkoromban eltemették a kondást, aki olyan magas ember volt míg élt, hogy időbe telt, míg végignézett rajta az ember, gondoltam: csontváz, csontváz. Ki tudja azt most már megkülönböztetni. Odavezettem hát az urakat a kondás sírjához, vigyék csak a nyíregyháziak az ő hamvait, ünnepeljék kedvükre, úgyse gondolta volna szegény, hogy ekkora úr lesz belőle." Nadányi Gertrud, *Kinek van igaza?*, Alföld, 7(1956), 3. sz., 139. – A cikkel együtt közölték az anekdota cáfolatát is: Katona Béla, *Egy város, amelynek nincs szerencséje a helyi hagyományok ápolásával, avagy hol van hát Bessenyei sírja?*, Alföld, 7(1956), 3. sz., 136–138.

11 Dienes Erzsébet, *A református egyház irányító szerepe az egyháztagok mindennapi életében: Kunhegyes jegyzőkönyvi és anyakönyvi bejegyzéseinek néhány tanulsága a 18–19. századból*, Egyháztörténeti Szemle, 3(2002), 2. sz., https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/dieneserzsebet.htm (utolsó megtekintés: 2020. november 26.)

máriást".[12] Vagyis az énekszó ára 12 krajcár, míg a prédikációé 51 krajcár. Ez az összeg a nagyváradi pompához képest szóra sem érdemes.[13]

Juhász István bakonszegi lelkész gyakorlata az volt, hogy csak a prédikációval búcsúztatott személyek neve mellé tett bejegyzést, az énekszóval temetettek neve mellé nem. Kácsándy Terézia neve mellett nem szerepel bejegyzés, tehát őt szegénymódon, prédikáció nélkül temették el Bakonszegen. A faluban 1804-ben csak gyermekeket és egy 28 éves hajadont – egy vénlányt – temettek énekszóval.

A bakonszegi temetési bejegyzés másik különössége, hogy a lelkész nem írta be Rhédeyné életkorát. Ez egyedi jelenség, sehol másutt nem hiányzik az elhunyt életkora.

Ez a két hiány rendkívüli körülményre utal: Juhász István készületlenül temetett, nem volt olyan személy mellette, aki tudta volna a falu úrnőjének életkorát. Kínos lenne azt feltételezni, hogy a prédikáció elmaradásának is ez az oka: nem volt Bakonszegen senki, aki fizetett volna érte. Inkább azt feltételezném, hogy vagy titokban történt a temetés, vagy nem tekintették rendes szertartásnak azt.

A bakonszegi eseményről nem találtam további forrást. A nyomozás folytatásához logikus lépés lenne elhagyni a szövegek világát, és megvizsgálni a sírokat. Ez azonban nem csak kegyeleti okokból lehetetlen. Bakonszegen az egykori temető helyén ma lakóházak vannak,[14] a nagyváradi kriptát pedig többször is kifosztották és meggyalázták (erről a dolgozat zárófejezetében lesz szó). A kettős temetés rejtélyére ezért nem remélhető nem-fikciós, szövegen kívül is érvényes, hiteles válasz. Így a továbbiakban szöveges forrásokból építkező, egymással versengő lehetséges történeteket kínálok fel.

Az első forgatókönyv: a balzsamozás

Nagyváradon épp az ellenkezője látszik mindennek, mint Bakonszegen. A hírek szerint Rhédeynét nagy nyilvánosság előtt, ünnepelve, „herczegi pompával"[15] temették el. Erről a legfontosabb forrásunk a *Magyar Kurir*ban megjelent részletes beszámoló. A temetés után egy hónappal később megjelent cikket feltehetően az események

12 Péter Lászlóné, *A Tiszaadonyi Református Gyülekezet története* [kézirat?], http://www.szabarchiv.hu/drupal/sites/default/files/P%C3%A9ter%20L%C3%A1szl%C3%B3n%C3%A9_A%20Tiszaadonyi%20Reform%C3%A1tus%20Gy%C3%BClekezet%20t%C3%B6rt%C3%A9nete.pdf (utolsó megtekintés: 2020. november 26.)

13 A nagyváradi temetésen elhangzó prédikációt – Szilágyi Mártonnal szólva – „megduplázta" Budai Ézsaiás orációja és Csokonai előadása (Szilágyi, *A költő…*, *i. m.*, 296.), e szereplések tehát a prédikáció kiterjesztésének tekinthetők.

14 A https://www.arcanum.hu/hu/mapire/ oldalon összevethetők a történelmi térképek a mai állapottal.

15 Kazinczy Ferenc szavai: *[Kazinczy Ferencz „Diáriuma"]* = Kazinczy Ferenc, *Pályám emlékezete*, kiad. Orbán László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 203.

egyik résztvevője és alakítója, Rhédey bizalmasa, Bihar vármegye orvosa, Sándorffi József írta.[16]

E cikk részletesen beszámolt a temetésről, ám a nagyváradi mauzóleum belső teréről nem adott leírást. Arról egy későbbi dokumentum, pontosabban dokumentumpár, a Rhédey-kert 1824-ben és 1830-ban felvett leltárszerű jegyzőkönyve alapján lehet elképzelésünk.

Rhédey a felesége halála után Nagyváradnak adományozta a kertet, benne a kápolnát is. A fenntartására 6000 forint tőkét és az ott működő üzletek és fürdő bérbeadásából befolyt összeget szánta. Nagyvárad városa a rábízott Rhédey-kertről 1824-ben és 1830-ban is jegyzőkönyvet, tulajdonképpen leltárt vett fel, amikor azt haszonbérbe adta. Mindkét leltár leírta a mauzóleum belsejét is, az 1824-es így:

> Annak [ti. a mauzóleumnak – O. L.] a Közepén Áll a Castrum doloris rajta áll a fekete bársonyal bé vont, ezüst pléhekel prámazott [szegélyezett – O. L.], és ezüst szegekel ki vert Koporsó. Belöl van a Diofa Koporsó melyben nyugosznak most M. Katsandi Theresia eö Nagysága tetemei nyugosznak benne. / Ennek [ti. a mauzóleumnak – O. L.] duplás ajtóján jók a zárok, és Kúltsa Kivül szép réz vonója és egy réz Csillag latzatik. / Ennek [ti. a mauzóleumnak – O. L.] ejszaki reszében áll az Urna fejér edenyből meg aranyozva.[17]

Ez a leírás feltehetően megfelel az 1804-es állapotnak, mivel eddig az időpontig nem tudunk átalakításról, változásról. Nem sokkal később azonban feltörték

16 P. D., *[Nagy Váradról, April. 16-kán. – Egy minden Virtusokkal ékeskedett…]*, Magyar Kurir, 1804. május 15., 607–612. A tudósítás alatt a P. D. monogram olvasható, ez bizonyára az egyik szerkesztő. Pánczél Dániel nevének rövidítése, ám Kazinczy szerint a helyszínről Sándorffi József írta meg az eseményeket, a valódi szerzőnek ezért a nagyváradi orvost tekintjük: „a' Magyar Merkúrnak Dr. Sándorffy írta meg". *[Kazinczy Ferencz „Diáriuma"], i. m.*, 203. (A *Magyar Merkur [Merkurius]* című folyóirat ekkor már beolvadt a *Magyar Kurír*ba.) – A közlemény önállóan is megjelent név nélkül Bécsben: *Császári és királyi arany kultsos, méltóságos Kis-Rhédei Rhédei Lajos úr' kedves élete párja' méltóságos Kohányi Kátsándi Therézia aszszony' utólsó tiszteletének, 's el-temettetésének le írása*, Bécs, [1804]. E nyomtatvány szövegét újraközölte: Rákai Orsolya, *Rhédeyné Kácsándy Terézia temetésének leírása*, ItK, 105(2001), 5–6. sz., 712–715.

17 *Fel-Jegyzésese Az Úgy nevezett Rhedei város Kertében, és ahoz ragasztot Város fördőjében tanáltató Épűleteknek, eszközöknek, és Butoroknak 1824/5ik esztendőben*, Román Állami Levéltár Bihar Megyei Fiókja, Nagyvárad Város Jegyzőkönyvei, 113, 1818–1898, 20ab. Kézirat. Az utolsó, 21b oldalon dátum: 1824. november 29. A feljegyzés valószínűleg egy haszonbérleti szerződés mellékleteként készült. – Az 1830/31-es jegyzőkönyv ugyanott található, a mauzóleum leírása lényegében megegyezik az 1824-essel (38a), ezt idézi: K. Nagy Sándor, *Bihar-ország II. Útirajzok*, Nagyvárad, 1885, 115. A dokumentumokat Lakatos Attila kutatta fel, majd bocsátotta rendelkezésemre a fotómásolatokat; segítségét nagyon köszönöm.

a kriptát (1830), eltemették Rhédey Lajost (1831), majd amikor 1834-ben Ferenczy István felállította a ma is látható márvány szarkofágot, az eredeti elrendezés végleg eltűnt.

A leltár szerint három tárgy volt a kriptában. Attól függően, hogy mit képzelünk e tárgyakba, igen különböző történeteket alkothatunk meg.

Elsőként vegyük szemügyre az urnát. A jegyzőkönyv szerint a mauzóleum „ejszaki reszében áll az Urna fejér edenyből meg aranyozva." A körülményekből az következik, hogy ez az urna Rhédeyné belső részeinek készült, ám tartalmáról – természetesen – nem nyilatkozik a jegyzőkönyv.[18]

Az urna funkciójára a *Magyar Kurir* cikke ad magyarázatot. Eszerint a halálozást követő napon, „Aprilis 7-dikénn Vármegyénk Fő orvosa, 's több Orvosok és Seborvosok jelenlétében, a' test felbontattatván, oly gondossann bébal'samoztatott, hogy, nem tsak a' temetésig esett 10 napokig minden kedvetlen szag nélkül el tartott, hanem századokig reménylhetni hogy romolhatatlanúl meg álhat."[19]

A testet tehát kiürítették, majd bebalzsamozták, hogy eltartható legyen a temetésig, illetve hogy kiállítható legyen a Rhédey-palotában. Rhédeyné maradványait új jelentéssel töltötték meg, nem önmagára, az elmúlásra utalt már, hanem az aranygyapjas–kamarás kulcsos méltóságos úrra, aki egyszersmind hű és gondoskodó férj is.[20]

Ha a cikket valóban az orvos írta, akkor a „kedvetlen szagok" hiányáról tett megjegyzés némileg öndicséretnek hat. Egy részletről azonban a beszámoló hallgat. A balzsamozás ugyanis szükségszerűen együtt jár a lágyrészek kiemelésével. Mi történt e romlékony belső részekkel?

Egyáltalán nem magától értetődő, hogy erről hallgat a forrás. Borbély Szilárd szerint a nagyváradi temetés mintája egy három évvel korábbi „herczegi pompa", Alexandra Pavlovna főhercegné temetése volt. Így értendő Kazinczy utalása, melyben a „pompa" szó általánosan használt kifejezés, amely a nagyváradi anyakönyvben is szerepel, a „herczegi" azonban a nádorné temetésére céloz. Az 1801-es uralkodói temetésről szintén megjelent egy hosszú hírlapi beszámoló. Részletesen tudósít a szerző a holttest körüli ceremóniáról, a testből kiemelt és két külön „edénybe" zárt belső szervek elhelyezéséről, mozgatásáról, és arról, hogy végül a testet bezáró koporsó és

18 A kriptába az egyik Rhédey-ős vörösmárvány sírkövét is beépítették, így az urna akár az ő maradványait is tartalmazhatná. Ezt azért tartom valószínűtlennek, mert a kripta egyúttal Rhédey Lajos önreprezentációs tere, így a dicső ős maradványai bizonyára feliratozva lennének. Az épület múzeumi funkcióját jól mutatja, hogy a gróf egy ágyúgolyót is berakatott a falba, amely állítólag mellette pottyant le a napóleoni háborúk egyik csatájában.

19 Magyar Kurir, 1804. május 15., 608–609.

20 Borbély Szilárd szerint „Budai Ézsaiás halotti beszéde […] szinte már gyanúsan nagy hangsúlyt fektet a férji hűség bemutatására, illetve a feleségét a betegségében is ápoló, támogató Rhédey megjelenítésére." Borbély, *i. m.*, 93.

belső részeket őrző edények együtt a „gyászos alkotványra", azaz a castrum dolorisra „helyheztetődtenek".[21]

Ezzel szemben a nagyváradi temetésről beszámoló *Magyar Kurir* mindvégig csak a testről – illetve az utolsó 24 órában a koporsóról – tudósít (ezt alább idézem). Elképzelhető, hogy a belső részek esetén nem követték Rhédeyék a főhercegnői mintát, és egy alkalmas helyen eltemették a holttest felbontása után. Rhédey Lajos későbbi végrendelete alapján ugyanis lehetséges, hogy nem méltatták különösebb figyelemre a belső részeket. A gróf így rendelkezett:

> Eltemettetésem módjára meghatározott akaratom hogy akárhol történnyen halálom, testem felbontatván, annak belső része, ott, a hol meg fogok halni, a *Közönséges Temetőbe* ásattasson el a Föld gyomrába, testemnek többrésze pedig Balzsammal és más patikai szerekkel úgy elkészíttetvén, hogy annak rosz szaga az élőknek ne alkalmatlankodjon, fekete Tafota Schlafrokkba öltöztetvén tétessen keményfából készült síma koporsóba és Váradra zártt szekérbe vitettetvén, helyheztessen az u. n. Rhédey Kertben levő Kápolnába boldog emlékezetű Kedves Feleségem néhai Kácsándy Therézia koporsója mellé.[22]

A fenti forrásokból összeállítható egy lehetséges forgatókönyv, amelyben a bakonszegi temető adta a „Közönséges Temető" helyszínét, ahol a belső részeket elásták a „Föld gyomrába", miközben a nagyváradi helyszínen lezajlott a temetés nyilvános eseménye.

De miért nem akkor és ott temették el e szerveket, ahol és amikor meghalt Rhédeyné? Rhédey Lajos végrendeletének analógiája szerint Nagyváradon, vagy a város közvetlen környékén a haláleset után a lehető leghamarabb kellett volna elföldelni a romlékony részeket, és nem kilenc nappal később és ötven kilométerrel arrébb.

Erre a kérdésre az lehet a magyarázat, hogy eredetileg e részben is követni akarták a főhercegnői mintát. Elkészítették az urnát, talán a belső részeket bele is tették, majd azt vagy a test mellé, vagy a kriptába helyezték. E lehetséges forgatókönyv részei akkor rendeződnek logikailag zárt elbeszéléssé, ha ezen a ponton technológiai gondot feltételezünk: idővel kedvetlen szagok törhettek elő, és ezért nem vehettek részt mégsem Rhédeyné belső szervei a pompás temetésen. Ezért távolították el titokban Nagyváradról, és küldték a félreeső és földesúri függésben lévő Bakonszegre a lágy részeket. Rhédey Lajos későbbi végrendelete pedig éppen e kudarcból tanulva utasított a kedvetlen szagú szervek gyors eltakarítására. Az analógia időben megfordult: tanúság helyett tanulságként olvasandó a végrendelet e passzusa. A *Magyar Kurir*beli cikk szagokról szóló megjegyzése a kellemetlenségeket tárgyaló esetleges

21 *Uo.*, 89. Borbély Szilárd itt újraközölte a főhercegnői temetés beszámolóját.

22 Idézi: K. Nagy *i. m.*, *Első rész. Nagy-váradon. V. A Rhédey-kert és kápolnája*, 116. (Kiemelés O. L.)

szóbeszédre adott válaszként értelmezendő, miközben magáról az urnáról hallgat az azért – bizonyára – felelős orvos-szerző.

A második forgatókönyv: az üres ezüstözött koporsó

Tudjuk, hogy a holttest nyolc napig közszemlére volt téve a Rhédey-házban. Majd április 14-én „a' test a' számára különös gondal és izléssel készült gyászos koporsójába bé helyheztettetett […]".[23]A következő napon a koporsót átvitték a templomba és egy gyászemelvényre, a castrum dolorisra helyezték.[24] Április 15-én rendben lezajlott a templomi ceremónia, majd a tudósítások szerint elindult a gyászmenet a Rhédey-mauzóleumhoz. Minden Rhédey Lajos előzetes terve, a már kiadott gyászlevele szerint alakult.[25] A *Magyar Kurir* cikke a gyászmenetről és a kriptába helyezésről így tudósított:

> Illy rendel ki vitettetett a' Test a' város alatt lévő azonn Temető Bólthoz […]. Hol ismét egy strása mester 2 káplár és 24 gránátérosok formáltak spallért, a' Testnek a' sok nép között könnyebben a' maga rendelt helyéig lehető vivése végett. Mikor a' Test a' Kerthez közel járt, hat a' Vármegyénél tsak ugyan hívatalt viselő Nemes Iffiak vették le a' kotsiról, kiktől végtére, hat tísztes Polgárok vették által; 's igy tétetett le ez a' boldog emlékezetü Méltóság újra szomorú énekek; és keserves muzsikák zengési között, a' maga nyugalmára.[26]

Vagyis 14-én délután koporsóba helyezték a testet a Rhédey-házban, mégpedig zárt koporsóba.[27] Innentől kezdve valójában csak a koporsót követhetjük figyelemmel, hiába írt „Test"-ről a fenti idézetben is a cikkíró. A koporsóbatétel nyilvános volt, a kapcsolódó események nagyjából fél hétig, napnyugtáig tartottak.[28]

A koporsót azonban csak éjfél után vitték át a templomba. A tudósító szerint korábban nem tudták volna biztonságban átszállítani a tömegtől: „'s ne hogy az időnek setéttsége miatt, a' test elvitelére várakozó, 's az utszára öszve tolakozott nép

23 Magyar Kurir, 1804. május 15., 610.

24 „A' Templom közepe is a' Katedra elött, fekete posztóval béterittetett, 's ennek közepénn a' Castrum doloris emeltetett fel; 's ennek tetejére a' koporsó tétetett […]." *Uo.*

25 „azonn Temető bóltba, melyet itt Váradonn, az ő emlékezetére, 's érdemlett tiszteletére készittettem e' folyó hónap 15dik napjánn fog illendő tisztességgel bététetődni." A *Magyar Kurir* szerzője, Sándorffi József [?] idézte Rhédey Lajos nyomtatott gyászlevelét: *Uo.*, 608.

26 *Uo.*, 715.

27 A nyitott koporsós temetés ortodox hagyomány volt. Erről: Kerényi Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*, Bp., Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002, 9.

28 „Aprilis 14-dikénn délutánn 5 órakor az emlitett nagy szálábann sok Uraságok, 's a' város szine begyülekezvénn, minden Templomokbann a' harangok ismét fél óráig vonattak, […] mintegy, egy oráig tartott szomorú zengedezések utánn, a' test a' számára különös gondal és izléssel készült gyászos koporsójába bé helyheztettetett […]." Magyar Kurir, 1804. május 15., 609–610.

közt valami rendetlenség történjen; tsak éjfél utan lehetett, még akkor is az utszákról 's a' Templom ajtajáról még mind el nem takarodott nép miatt, a' Testet az itten lévő Reformátusok Templomába bé vinni."[29]

Csokonai Rhédeyhez írt leveléből tudható, hogy a koporsóbatétel után elvonultak vacsorázni a résztvevők: *„Apr. 14d. Napj.* A' koporsóba tételen jelen voltam, estve az Udvarba mentem: ott vatsoráltam: vatsora után Nagyságod és T. Bek Pál Úr előtt a' verseknek nagyobb részét felolvastam: haza mentem."[30]

Minden nagyszabású, főúri temetésre általában igaz – Bartha Zoltán szavaival –, hogy „Maga a temetés egy valóságos színjáték volt, melyben mindenkinek jól megszabott helye és szerepe volt. A reprezentációt szolgálták a vármegyei zászlók, a gyászszekerek, a páncélos lovasok, a chárták és címerek, a feketével bevont termek, a castrum doloris, a ravatal ünnepélyessége […]."[31]

Rhédey Lajos jól ismerte a színház világát: „támogatta a Pest-Budát otthagyó, Kelemen László-féle színtársulatot 1799-ben, saját maga is írt színdarabot József nádor nevenapjának tiszteletére, s ezt a darabját *(A nagy lelkű Hertzeg)* 1799. március 19-én Nagyváradon be is mutatták […]."[32] E tudását jól alkalmazhatta, amikor színre vitte felesége temetését. A temetési pompának éppúgy kelléke Rhédeyné holtteste, mint ahogy díszlete a feketével bevont gyászterem, a castrum doloris a templom közepén, vagy a műrepedésekkel felépített kripta.

Április 14-én tehát este 7-től éjfélig magára maradt a „különös gond[d]al és izléssel készült", ezüst betűkkel feliratozott koporsó[33] a Rhédey-házban. E tér és idő éppen alkalmas színhelye lenne egy rémdráma-jelenetnek, amelynek szerzői utasítása ez lehetne: *A méltóságos úr és Sándorffi doktor belép. A díszes koporsót felnyitják, arcuk a kedvetlen szagoktól megrándul. A holttestet átemelik egy dísztelen diófakoporsóba. Az uraság szolgákat hív be, és azokkal elviteti azt a kriptába. A díszes koporsóba a méltóságos úr és a doktor súlyt tesznek, leszegelik, és más szolgákkal a templomba vitetik.*

29 *Uo.*, 609–610.

30 Csokonai Vitéz Mihály Rhédey Lajosnak, [Debrecen, 1804. november], Csokonai, *Levelezés*, *i. m.*, 328.

31 Bartha Zoltán, *Főúri végtisztesség a 18. századi Erdélyben*, Erdélyi Krónika, 2018. február 17., https://erdelyikronika.net/2018/02/fouri-vegtisztesseg-a-18-szazadban/ (utolsó megtekintés: 2020. július 18.)

32 Szilágyi, *A költő…*, *i. m.*, 303.

33 „a' koporsó óldalainn a' fekete bársonyon igen szépenn jádszottak, ezenn tiszta ezüstből készült betük: Méltóságos Kátsándy Therézia. Cs. és Kir. Arany kultsos Ur, Kis Rhedei Rhedei Lajos Ur Házas-Társa, meg hólt Eletének 40-dik esztendejében Aprilis 6-dik napján 1804-benn. – Mely betük közzül a' kezdő betük három, a' többiek harmadfél hüvelyknyi hoszszúságúak vóltak." Magyar Kurir, 1804. május 15., 610.

Mindeközben kint a városban a vendégek vacsorálnak, egyesek frajcímerekkel hálnak.[34] A gyászoló tömeg gyanútlanul állhatott másnap a lezárt díszes koporsó körül a templomban. A szertartás „minden kedvetlen szag nélkül" zajlott le.

Sándorffi Józsefet – Szinnyei József szerint – a temetés után, 1804 júniusában nevezték ki Bihar vármegye rendes orvosának, majd: „1805-ben Biharmegye rendei táblabiróvá választották. Ekkor írta S[ándorffi]. gróf Rhédey installációjára *A bakter* cz. költeményét, mely arról nevezetes, hogy mindazon versek között, melyeket valaha poéták írtak, ez volt a legfényesebben, ugyanis 10,000 frttal jutalmazva."[35]

Hogy pontosabban érzékeljük az összeg nagyságát: törvényes kamatai azonosak az orvos évi fizetésével, 600 forinttal. Vagy más összehasonlításban, Rhédey hatezer forint tőkepénzt hagyott Nagyváradra, hogy annak kamataiból tartsák fenn a Rhédey-kertet a mauzóleummal együtt.[36] Rhédey Pestre költözése előtt, 1818-ban éppen Sándorffinak adta el nagyváradi palotáját. „Mintha Sándorffy valamit tudott volna, amiért Rhédey megjutalmazta" – írta Borbély Szilárd.[37]

A cikk és a leltár azonos leírást ad az ezüsttel kivert koporsóról. A *Magyar Kurir* szerzője szerint „a' koporsó óldalainn a' fekete bársonyon igen szépenn jádszottak, ezenn tiszta ezüstből készült betük", a városi leltár 1824-ben egy „fekete bársonyal bé vont, ezüst pléhekel prámazott, és ezüst szegekel ki vert Koporsó"-t talált a kriptában. A mauzóleumba került koporsó tehát azonos a Rhédey-házból a templomba átvitt és ott felravatalozott koporsóval. Közös az is, hogy mindkét helyszínen egy castrum dolorison állt.

A 'castrum doloris' ('fájdalom vára') kifejezés mind a *Magyar Kurir* beszámolójában (a templomban), mind a leltárban (a kriptában) szerepel. A *Magyar Katolikus Lexikon* meghatározása szerint „a 17–18. században uralkodók, főnemesek és főpapok temetésén fölépített díszes, alkalmi építmény".[38] A *Pallas nagy lexikon*ában azt találjuk, hogy e „gyászemelvényre" „(rendesen üres) koporsót tesznek".[39] A *Közhasznu Esmeretek Tára* szócikke szerint a castrum dolorisra helyezett koporsó „minthogy a' testet soká

34 „[Kazinczy] Dienes azt veti szememre, hogy Maris a' Rhédeyné temetésekor az ő házánál velem hált. […] 's ő, a' kivel eggyütt hált, egy takaró alatt, eggy soha annak előtte nem látott idegen uraság szobaleánya?" *[Kazinczy Ferencz Följegyzései]* = Uő, *Pályám…*, *i. m.*, 125.)

35 Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, Sándorffi József-szócikk, http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/s/s22618.htm (utolsó megtekintés: 2020. november 26.)

36 Rhédey Lajos 1819. január 1-én, Nagyváradon kelt alapítványlevele, Tudományos Gyűjtemény, 1819, VI. kötet, 115–117.

37 Borbély, *i. m.*, 93.

38 *Magyar Katolikus Lexikon*, Castrum doloris szócikk, http://lexikon.katolikus.hu/C/castrum%20doloris.html (utolsó megtekintés: 2020. november 26.)

39 *A Pallas nagy lexikona*, Castrum doloris szócikk, https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/c-4B61/castrum-doloris-50B1/ (utolsó megtekintés: 2020. november 26.)

tartani lehetetlen, közönségesen üres".[40] Vagyis erre az „alkalmi építmény"-re általában üres koporsót helyeztek.

Az 1824-es leltár szerint volt egy másik koporsó is a kriptában: „Belöl van a Diofa Koporsó melyben nyugosznak most M. Katsandi Theresia eö Nagysága tetemei nyugosznak benne." E diófakoporsóról nincs szó a cikkben: sem a Rhédey-házban, sem a templomban, sem a temetési menet során nem látni a leírásban. Viszont a jegyzőkönyv szerint ebben nyugszik Rhédeyné teste. Annak nincs nyoma a korabeli beszámolókban, hogy áthelyezték volna a testet az ezüstözött koporsóból a diófakoporsóba.[41] A már idézett sorok szerint a templomból kihozott koporsót legvégül „hat tísztes Polgárok vették által; 's igy tétetett le ez a' boldog emlékezetü Méltóság újra szomorú énekek; és keserves muzsikák zengési között, a' maga nyugalmára."[42]

E lehetséges történet szerint már a templomi szertartás előtt a kriptában, a diófakoporsóban volt a test, a szertartás alatt végig üres volt az ezüstözött koporsó, ahogy az a castrum dolorisra helyezett koporsóknál rendesen szokás is volt. Ez esetben üres színjátékká válna a temetés, de legalább érthető lenne, hogy miért éjfélkor szállították el a testet (pontosabban a koporsót) a Rhédey-házból.

Kissé zavaros a leltár megfogalmazása: „Belöl van a Diofa Koporsó…". A mauzóleumon vagy az ezüstözött koporsón „belöl van"? Utóbbi szerintem kizárható, hiszen akkor természetellenesen nagynak kellett volna lennie az ezüstözött koporsónak. Valószínűbb, hogy a mauzóleum belsejében volt letéve valahová, lehetséges, hogy az emlegetett castrum doloris alatt volt.

A diófakoporsó 1824-ben sértetlen (ellenkező esetben erre lenne utalás az állapotfelméréskor), bizonyára le van szegelve, így nem valószínű, hogy a leltározó – ha mégoly alapos is – belenézett volna. Okai nem világosak, de határozottan állítja, hogy ebben, és nem a díszkoporsóban nyugszik Rhédeyné. Talán a két koporsót látva ő is arra gondolt, hogy a díszesebb koporsó csak kellék lehetett.

Az első és a második forgatókönyv nem zárja ki egymást, elképzelhető, hogy a testet áttették a közönséges koporsóba, míg a belső részek urnáját Bakonszegre küldték.

A harmadik forgatókönyv: Borcsa bosszúja

Eddig előnyben részesült a nagyváradi anyakönyv igazsága a bakonszegivel szemben. Ez az előfeltevés megfordítható. Egy halotti anyakönyvi bejegyzés az egykori identitást képviselő egész test temetését kell hogy jelentse. Jelen esetben azt, hogy

40 *Közhasznu Esmeretek Tára, Harmadik kötet,* Pest, 1832, Castrum doloris szócikk, 57.

41 Rhédey Lajos fentebb idézett végrendeletében szintén „keményfából készült síma koporsó"-t óhajt magának.

42 Magyar Kurir, 1804. május 15., 715.

a bakonszegi lelkész Rhédey Lajosné Kácsándy Terézia holttestét temette el, és nem egy bizonytalan tartalmú edényt. Igaz, hogy életkort nem írt be – ami akár jelezhetné az eltemetett részek és a személy azonosságának hiányát –, de teljes, társadalmi státuszt is megadó nevet és egyéni sorsot megjelenítő halálozási okot igen. Ám ha Bakonszegen lett eltemetve Rhédeyné teste, akkor a nagyváradi koporsó(k) üres(ek).

Térjünk vissza az április 14-i estére, a Rhédey-házba, a díszkoporsó mellé, és kezdjünk egy új történetbe. E tér és idő éppen alkalmas színhelye lenne egy rémdrámajelenetnek, amelynek szerzői utasítása ez lehetne: *A méltóságos úr és szeretője, az egykori szolgálólány belép. A díszes koporsót felnyitják, a gaz nőszemény egykori asszonyát holtan pofon veri és haját megtépi. A holttestet átemelik egy ládába. Az uraság szolgákat hív be, és azokkal elviteti azt Bakonszegre. A díszes koporsóba a méltóságos úr súlyt tesz, leszegeli, és más szolgákkal a templomba viteti.*

Ahhoz, hogy e dramaturgia mozgásba lendüljön, meg kell alkotni egy démoni alakot. Pontosabban, csak idézni kell Kazinczytól, hiszen a mester már létrehozta a becstelen lány karakterét, aki Rhédey szeretője és bűntársa Kácsándy Terézia meggyilkolásában:

> Rhédey Lajos Gróf, Kácsándy Theréz után kilencz esztendeig özvegy, ötvenhat esztendős korában a' Debreczeni Vásárban elveszi Baji Patay Susánát, Samuelnek és Bárczay Susánának tizenhat esztendős szép leányát, 's ott Superintend. Benedek Mihály által copuláltatnak. Az elhálás és haza vitel továbbra halada. Rhédey Váradra térvén vissza, volt frajczímere, a' híres Borcsa, csipejére rakta kezét, 's úgy kiáltá a' Mélt. Gróf Fő Ispáni Administrátor 's Szent Leopold Rendű Lovag Urnak „No akasztó-fára való hunczfutja, te tehát megházasodál, hallom. Jó, hozzd ide a' feleséged'; csak hozzd; megmutatom hogy innen ugyan ki megyen, a' hogy jött.["] – A' fenyegetés beteljesedett, 's Rhédey Lajos Gróf Úr haza küldé az ártatlan menyecskét, 's tőle már vál. – Midőn Kácsándy Theréz 1804. Apr. 6d. meghala 's már ki akarák teríteni, ez a' gaz teremtés azonnal szalada a' házhoz, 's eggykori asszonyát holtan pofon verte 's megtépte hajait. Ez által még inkább megerősödött a' világ azon hitelbe, hogy ez a' gaz személy és Lajos Gróf a' Szegény Asszonyt, régi Római módra, méreggel küldék ki a' más világba. Lajos Gróf a' nem leány leányt azonnal vissza vette a' házhoz, 's midőn Almási Pál Aradi Fő Isp. Exc. mint Kir. Commissárius ellene investigálta a' Domokos Jakab által tett panaszokat, Rhédey ezt a' becstelen teremtést asztalához ültette még akkor is, midőn Almási nála evett.[43]

E szöveg Kazinczy *Világ' Nagyjai és kicsínyei* című életrajzi feljegyzései között található. Adatszerű információi részben megerősíthetők külső forrásokból is, Rhédey újabb házassága, válása és az ellene folyó vizsgálat is kétségtelen.[44] A legsúlyosabb állítás, a gyilkosság, azonban csak mint szóbeszéd szerepel. Kazinczy nem

43 Kazinczy Ferenc, *Világ' Nagyjai és kicsínyei*, MTA KIK, K 613/III, 85b–86a. Borbély Szilárd többször közli idézett munkáiban.

44 Rhédeyről bővebben: Szilágyi Márton, *Egy politikai „pálfordulás" a 18–19. század fordulóján. Vázlat Rhédey Lajos pályafutásáról,* Korall, 12(2011), 44. sz., 54–80.

a gyilkosság tényét állítja, hanem a szóbeszéd meglétének tényét – rutinos táblabíróként nem meglepő ez. Levelezése és önéletírói szövegei alapján az a sejtésem, hogy ha Kazinczy valamiben nem biztos, akkor valamilyen retorikai furfangot illeszt önmaga és állítása közé. Ennek fényében értelmezendő, hogy a halottgyalázásról és az új asszony elzavarásáról egyenes állításokkal nyilatkozik, a gyilkosságról viszont nem teljesen. Tényként állítja, hogy Borcsa a halott asszonyt „pofon verte 's megtépte hajait", majd azt állítja, hogy ebből mások arra következtettek, hogy igaz lehet a szóbeszéd a mérgezésről („Ez által még inkább megerősödött a' világ azon hitelbe").

Feltehető, hogy Kazinczy is hitt az általa rögzített szóbeszédben. 1831. május 21-én ezt jegyezte be naplójába: „RÚT IDŐ ESŐ ÉS HIDEG." Majd módosította: „Sőt gyönyörű nap, bár esős és hideg, mert ez nap hala meg Pesten Gróf Rhédey Lajos, eggykor Bihar, tovább Bereg Várm. Administrátora, de a' ki rossz maga viseletei miatt mind a' két helyről gyalázattal elmarada."[45] Kazinczyt soha nem lehet elfogulatlansággal vádolni, de e bejegyzés különös gyűlöletről vall. Erre nem látom elegendő magyarázatnak Rhédey közéleti szereplését és közismert gyarlóságait (szerető, botrányos válás), hiszen ezek nem egyedi jelenségek.

Kazinczy feljegyzése azt is állítja, hogy a „híres Borcsa" 1804-től folyamatosan Rhédey Lajosnál élt, legalább a válás idejéig, 1816-ig. Kazinczy 1803-ban a Rhédey-házban járt: „Eggy gyönyörü lányfigurát pillanték-meg nálok. Thercsi [ti. Kácsándy Terézia] azt felelte, hogy *szoba leánya* és azt neki a' Lajosa hozta Pozsonyból."[46] E szobalány nevét nem jegyezte fel Kazinczy, felteszem, Borcsáról van szó. Rhédeyné halála előtt elzavarta a háztól Borcsát, de az továbbra is a városban maradhatott, ha már a haláleset napján visszatért a házba. Kazinczy máshol is megerősítette, hogy e leány később is Rhédey környezetében volt: „A' Thercsi temető helye most Circus Florae, Római értelemben; 's Lajos ott muzsikákat ád a' Várad matrónájinak, kik között Boriska is sokszor megjelen."[47]

Ahogy Kazinczy feljegyzésében olvasható, az 56 éves Rhédey 1813. október 4-én magához esketett egy 16 éves lányt, Patay Zsuzsannát. Az esketető lelkész a debreceni Benedek Mihály volt.[48] Az anyakönyvi bejegyzés szerint háromszori kihirdetés nélkül, azaz a szokásos rendtől eltérő gyorsasággal házasodtak össze.[49] Rhédey, ekkor már gróf, meggondolatlanul cselekedett: „volt frajczímere, a' híres Borcsa, csipejére rakta

45 KAZINCZY Ferenc, *[Napló. 1828–1831. Pesti Útam. 1828.]* = UŐ, *Pályám…*, *i. m.*, 378.

46 Kazinczy Ferenc Bárczay Ferencnek, Érsemlyén, 1803. február 26.= Kazinczy Ferenc Összes művei. *Levelezés* 23/5688, 65. [A továbbiakban KazLev.] – Vö. SZILÁGYI, *A költő…*, *i. m.*, 293.

47 Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1811. december 24. = KazLev, 9/2113, 191.

48 E házasságot ünnepelte Erőss János bakonszegi lelkész gyenge versében. Erről ld. VADERNA, *i. m.*, 759–760. A botcsinálta költő mentségére szolgáljon, hogy a hattyút nem ok nélkül emlegette, ez Rhédey címerállata volt, szerepelt később a szarkofágon is; a „hármas rózsa" pedig talán 'harmatos rózsa' akart lenni.

49 A debreceni református anyakönyv: https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSVH-LN5M?i=45&cat=157468 (utolsó megtekintés: 2020. november 26.)

kezét", és – Kazinczy szerint – válásra kényszerítette urát. Szilágyi Márton Kazinczy levelei alapján írta, hogy 50 ezer forintjába került a válás a grófnak, és ugyanő ismertette a válóper iratanyagát is, amelyben „azonban nincs szó azokról a részletekről (például a szerető meglétéről), amelyekről Kazinczy leveleiből értesülhetünk. Kazinczynak nyilván igaza volt, amikor azt állította, »mocskolódások nélkül«, illetve »mocsok nélkül« akarták a felek lefolytatni a pert, s ezt szolgálta a feleségét önként kárpótló Rhédey ajánlata is […]."[50]

Patay Zsuzsanna joggal „mocskolódhatott" volna, hiszen férje otthonában egy törvénytelen gyermeket és egy mérges élettársat talált. Borbély Szilárd hívta fel a figyelmet arra, hogy Rhédey Lajos örökösei „Kis Rhédei *Rhédey Józsefné Rhédey Anna* asszony és nemes *Balogh Borbála* kisasszony" voltak.[51] Előbbi bizonyosan Rhédey Lajos törvénytelen lánya, utóbbi pedig valószínűleg annak anyja. Elsőként Borbély Szilárd vetette fel, hogy Balogh Borbálában „nem mást sejthetünk, mint a nevezetes »frajczimert«, a Borcsát."[52] Szilágyi Márton szerint is „feltehetően a szerető, a lány anyja" Balogh Borbála.[53]

Rhédey Lajos lánya, Rhédey Anna 1826. január 5-én ment férjhez rokonához, Rhédey Józsefhez.[54] A leány eszerint 1810 előtt születhetett, mivel 16 éves kor előtt nem volt szokás házasodni. Kazinczytól tudható, hogy Borcsa még az 1810-es években is együtt élt Rhédeyvel, 1816-ban a gróf asztalánál étkezett.[55]

Mivel egybeesik a keresztnév, a Rhédey mellett töltött időszak és az élettársi szerep, szinte bizonyos, hogy akit eddig Borcsa néven említettünk az Balogh Borbála. Ha az is igaz, amit Kazinczy állít, hogy egy szolgálólányból lett szeretőként vált a Rhédey család tagjává, majd a vagyon örökösévé: akkor a lehető legsikeresebb életpályát futotta be. Annyi tudható még, hogy Balogh Borbála és Rhédey Józsefné 1846-ban még élt, és adakozott Kisfaludy Sándor emlékére.[56]

A fenti élettörténet azonban nem válasz arra, hogy miként lehetséges, hogy egy szerető válásra kényszerítsen egy grófot? Kazinczy még arról is tud, hogy az új feleség

50 Szilágyi, *A költő…*, *i. m.*, 294, 1178. lj.

51 Borbély, *i. m.*, 94–95. (Az ő forrása K. Nagy Sándor, akit fentebb idézem.)

52 *Uo.*, 95.

53 Szilágyi, *A költő…*, *i. m.*, 1170. lj.

54 „Gróf Rhédey Lajosnak a' leánya Rhédey Józsefhez copuláltatott Január. 5d. Ez Lajosnak közel rokona, talán nagyatyja volt eggy testvér az én anyám nagyanyjával. Az ifju Nemes, és Kalvinista. A' leány Pápista 's a' Lajos leánya, de nem feleségtől. Nevelése, arcza, termete igen szép, úgy mondja minden." Kazinczy Ferenc Cserey Miklósnak, Sátoraljaújhely, 1826. febr. 28., = KazLev, 19/4597, 545. – Vö. Szilágyi, *A költő…*, *i. m.*, 292, 1176. lj.

55 Az idézett Kazinczy-feljegyzésben az a vizsgálódás, amelyet Almási Pál főispán vezetett Domokos Jakab bihari első alispán vádjai miatt Rhédey Lajos ellen, 1816-ban volt. Így Borbély Szilárd sejtése téves, hogy ez a vizsgálat összefüggne Kácsándy Terézia halálával. (Borbély, *i. m.*, 92–93; MTA KIK, K 613/III, 85a).

56 Pesti Hírlap, 1846. május 1.

„ártatlan menyecske" maradt, tehát még a házasság elhálását is megakadályozta Borcsa. Az, hogy az élettársa és gyermekének anyja volt, nem magyaráz meg mindent, hiszen a gróf éppen ezt a viszonyt alakította volna át, amikor egy fiatalabb, társadalmilag rendezett státuszú lányt törvényesen feleségül vett.

Ha azonban a gyilkosság vádja igaz, akkor Borcsa nemcsak szeretőként befolyásolhatta, hanem bűntársként meg is zsarolhatta a grófot. A másik személy, aki tudhatott az esetleges mérgezésről, az a boncoló orvos, Sándorffi, ő – mint láttuk – jelentős vagyont kapott Rhédeytől.

A Kazinczytól rögzített pletyka szerint mérgezés történt. A holttest közszemlére tétele alkalom arra, hogy a gyanút elaltassák: a mérgezés nyomát arcfestéssel és parókával leplezhetik. Arzén? A korban ismert méreg volt, egy orvostól nem lehetett nehéz beszerezni, tünetei sínylődés és hajhullás. Kazinczy szerint Borcsa megtépte halott asszonya haját. E pletyka elindítója talán hajcsomókat látott a párnán – amennyiben nem tanúk előtt gyalázta meg a szolgálólány Rhédeynét. A balzsamozás nemcsak eltarthatóvá, kiállíthatóvá, hanem szállíthatóvá is teszi a testet.

Kazinczy valóban démoni alakként rajzolta meg Borcsát, aki asszonya helyét átveszi az öregedő gróf mellett. Arról Kazinczy sem tudhatott, hogy az egykori szolgáló el tudja majd érni, hogy megörökölje lányával együtt a gróf és az egykori méltóságos asszony vagyonát. Az örökségből ő és leánya fizették ki a Ferenczy-féle márvány síremléket (erről később még lesz szó), amelynek felirata szerint együtt nyugszik a nagyváradi kriptában Rhédey Lajos és Kácsándy Terézia.

Úgy tűnhet, hogy az idők során Borcsa megengesztelődött egykori asszonya iránt, amikor Rhédey Lajos (fentebb már hosszabban idézett) végrendeletének szellemében közös síremléket állíttatott. A végrendelet vonatkozó része: „Váradra zárt szekérbe vitettetvén, helyheztessen az u. n. Rhédey Kertben levő Kápolnába boldog emlékezetű Kedves Feleségem néhai Kácsándy Therézia koporsója mellé." Figyelemre méltó, hogy nem a „teste mellé", hanem „koporsója mellé" kifejezés szerepel itt.

Amennyiben Rhédeyné Bakonszegen lett eltemetve, úgy megkockáztatom, hogy ezt az egykori szolgálólány bosszúja motiválta: hogy mindenben és *mindenhol* átvegye egykori asszonya helyét.

Mellékszál 1.: szegény jó Csokonai Hamletet idéz

Az április 15-i templomi ceremónián egy különösen jó megfigyelő, Kazinczy is a nézők között ült. Ő Csokonai fellépése és az alkalom között feszültséget érzékelt: „Csokonai pedig cathedrából olvassa-el pajkos verseit. Actiója hisztrióhoz illett."[57] Ahogy

57 Kazinczy egykorú feljegyzése 1805–1806-ból: *[Kazinczy Ferencz „Diáriuma"], i. m.*, 203. – Kazinczy későbbi megfogalmazása *Az én naplóm*ban: „Csokonay pedig a' Cathedrából a' Templomban olvasá-fel verseit. Elragadtatva e' megtiszteltetés' szerencséjén, histrióhoz illett actiója." Kazinczy, *Pályám…, i. m.*, 2009, 319. – A „hisztrio" kifejezést csak ekkor használta Kazinczy, sem leveleiben,

a „herczegi pompa" kifejezése pontos volt, e megjegyzése is az. Csokonai színészként mozgott és beszélt, a templomi vendégek mint nézők figyelték. Domby Márton emlékezése is megerősíti Kazinczy benyomását: „igazán tüzes és rettenetes actiót a teátrumon kívül" csak e temetésen és Csokonai kollégiumi búcsúbeszédekor látott.[58]

Csokonai és Rhédey levelezéséből tudható,[59] hogy Csokonai valamiféle hibát követett el. Borbély Szilárd szerint „A Csokonai által elkövetett hiba mibenléte már sosem fog kiderülni, de ebben a kiélezett, gyanakvással teli légkörben könnyen botolhatott meg. […] Sértődöttségére alig találnak az irodalmárok magyarázatot."[60]

A Kazinczytól rögzített pletyka akár igaz, akár nem, Csokonai akaratlanul is igen rosszul választott, amikor a koporsó felett előadott verse felütésében a *Hamlet*et idézte.[61] Az idősebb Hamletet a házastársa és annak szeretője gyilkolta meg, római módra, méreggel. Ezt egy 'színház a színházban'-jelenet leplezte le. Csokonai 'színház a színházban' jelenete nem tetszhetett Rhédeynek.

Mellékszál 2.: a Rhédey-kripta utóélete

1830-ban feltörték és kirabolták a Rhédey-kriptát. Erről 1830. december 27-én készült jelentés Nagyvárad számára, ez alapján írta K. Nagy Sándor:

> az ezüstnemüeket csekély kivétellel mind elvitték. Erről a „szomorú történetről" tudósíttatott az akkor még életben levő Gróf *Rhédey* Lajos és „Minthogy ezen kárnak és rontásoknak helyreállitása felesleg és nagyobb költségeket kiván, jónak látja a Directio a Mltgos *Grófnak* a Pr. Ns. *Communitás* által irott jelentésére megérkezendő válaszát bevárni, ha netalán ő Nagysága felőle valamely uj rendelést tétetni kivánna." De hát a válasz

sem önéletrajzi írásaiban nem élt vele máskor. A szó jelentésébe ezért talán bele kell érteni az eredeti, ókori római jelentését, a színházi vállalkozóknak bérbe adott színész-rabszolgákat. *Világirodalmi lexikon*, 4. kötet, *főszerk.* Király István, Bp., Akadémiai, 1975, 507. De talán a Pallas lexikon értelmezését is, amely szerint a hisztriók a „temetéseknél kifigurázták a halottat". *Pallas*, *i. m.*, *Hisztriók* szócikk, https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/h-B866/hisztriok-C8DB/ (utolsó megtekintés: 2020. november 26.)

58 Idézte Debreczeni Attila: Csokonai, *Levezés*, *i. m.*, 906.

59 *Uo.*

60 Borbély, *i. m*, 93.

61 Kazinczy 1829-es visszaemlékezése: „A' kik jelen valánk a' Váradi temetésen, emlékezünk, […] melly gravitással lépegete-fel a' grádicson, akarva csörtetvén oldaláról-függő kardját; melly arcczal 's hanggal mondá-el az első sort (*Lenni? vagy Nemlenni? kérdések' kérdése*) […]." Kazinczy Ferenc, *[A' kit Istenek szeretnek, ifjant hal-el…]*, Muzárion [Élet és Literatúra], 1829, IV. kötet, 60. – Fentebb idéztem Csokonai Rhédeyhez írt levelét, amely szerint előző napon felolvasott részleteket Rhédeynek a művéből, ám nem tudható, pontosan melyik sorokat.

helyett megérkezett a Gróf *végrendelete*, melyet *1831. april 28-án tett Pesten* s aztán nemsokára *halálhíre*.[62]

Másfél hónappal Rhédey halála után, Ferenczy Istvánt az örökösök megbízták egy márvány síremlék elkészítésével, erről Ferenczy öccséhez írt leveléből tudni: „Éppen most vagyok a gróf Rédey famíliával kontraktusba."[63] A szarkofág évekig készült, és Ferenczy egyik legjobb alkotása lett.

1834. augusztus 27-én jelentette Nagyvárad vezetésének a Rhédey-örökösök megbízottja, hogy:

> A *Rhédei-kertben* levő Temető *Kápolnában*, az emlitett boldogemlékezetű Grófnak háládatos successorai u. m. Kis Rhédei *Rhédey Józsefné Rhédey Anna* asszony és nemes *Balogh Borbála* kisasszony *költségeken* emelt s Hazánknak *nagyhírű müvésze* Ns. és Vitézlő *Ferenczy* István ur által díszesen faragott *emlék* fojó esztendő Augustus 25-én tökéletesen elkészülvén, azt követő napon – – tisztelt *művész úr által* jelenlétemben a Ns. *Városnak gondviselése és birtokába épségben által is adódott*.[64]

E híradásból tudható, hogy Rhédey Lajos örökösei *„Rhédey Józsefné Rhédey Anna* asszony és nemes *Balogh Borbála* kisasszony" voltak.

1834-ben a Magyar Tudós Társaság folyóiratában megjelent egy tudósítás a szarkofágról. A cikk név nélküli, de talán Vörösmarty Mihály a szerző, aki együtt volt a szobrásszal Nagyváradon a márvány síremlék összeállításakor. Eszerint a mauzóleumban „az újabb emlék' felállításaig egy bársonynyal bevont 's ezüst betűkkel kivert koporsó állott. Maga a' gróf, végrendelete szerint ide kivánt temettetni."[65] A rövid

62 K. Nagy, *i. m.*, 115. (Kiemelések az eredetiben.) – K. Nagy e szövegrész jegyzeteiben megadta a betöréssel kapcsolatos levéltári anyagok korabeli lelőhelyeit: Városi levéltár. 1832. VII. 176.; 1830. évi 86. sz. a. (Bizottsági jelentés 1830. dec. 27-ről); 1834. VIII. 418. (id. Hajdú Ferenc jelentése a tanácshoz 1834. aug. 27-ről). E városi levéltári anyagok – Lakatos Attila tájékoztatása szerint – utóbb különböző fondba lettek szervezve és a Román Állami Levéltár Bihar Megyei Fiókjában Nagyváradon vannak, ám jelenleg (2020. nyár) nem kutathatók.

63 Ferenczy István Ferenczy Józsefnek, Buda, 1831. július 4., Ferenczy István, *Levelei*, közzéteszi Wallentínyi Dezső, Rimaszombat, 1912, 255. – Korábban bizonytalan volt a szerződés létrejöttének ideje: „Tisztázatlan, hogy ki bízta meg Ferenczy Istvánt a feldúlt kápolna síremlékének elkészítésével: a még utolsó napjait élő Rhédey Lajos, vagy örökösei – köztük házasságon kívül született leánya –, akik nevében 1834. augusztus 27-én megbízottjuk átveszi Ferenczy Istvántól a síremléket?" Kiss András – Murádin Jenő, *Váradi emlékek között*, Utunk, 26(1971), 6. sz., 7.)

64 A jelenleg nem kutatható levéltári forrást idézte: K. Nagy, *i. m.*, 117. (Kiemelések K. N. S.; az egykori lelőhely: Városi levéltár, 1834. VIII. 418., id. Hajdú Ferenc jelentése a tanácshoz 1834. aug. 27-ről).

65 Név nélkül [Vörösmarty Mihály?], *[Szobrászat. – Ferenczy' legújabb műve]*, Tudománytár, 1(1834) 4. sz., 258. A cikk, tudomásom szerint, eddig nem került a Vörösmarty-kutatás látóterébe, ezért bizonytalan a szerző kiléte. Vörösmarty és Ferenczy közös nagyváradi utazásáról l.: Vörösmarty Mihály Bajza Józsefhez, [Nagyvárad], 1834. augusztus 15., Vörösmarty Mihály, *Levelezése*, s. a. r. Brisits Frigyes, Bp., Akadémiai (Vörösmarty Mihály Összes Művei 18., Levelezés II), 1965, 69–71. (Vö. Szilágyi, *A költő…*, *i. m.*, 291.)

tudósítás csak az ezüstözött koporsóról írt, az 1824-ben említett diófakoporsóról nem. Talán csak az emlékműnek tekinthető tárgyat mutatta be, hiszen azt váltotta ki, ahhoz képest „újabb emlék" a márvány szarkofág. Ez megerősíti azt, hogy az ezüstözött koporsót üres emlékműként kell elképzelni.

Furcsa azonban a gróf temetéséről tett megjegyzés: a végrendeletben megfogalmazott szándékot említi és nem a temetés tényét. Ezért úgy érthető, mintha a végleges helyre való temetéssel megvárták volna az örökösök a végleges síremlék elkészültét.

1834-ben Ferenczy átrendezte a kriptát, ha volt ekkor koporsó és urna ott, akkor az valószínűleg a szarkofág alatti sírüregbe – a „Nyugalom az itt alvóknak" felirat mögé – került. Ferenczy 1834. augusztus utolsó két hetében dolgozott a síremlék összeállításán, majd visszatérve Budára, október 9-én házat vásárolt.[66]

(Ferenczy István Rhédey-emlékművének fotója 1905 előtt. Fekete Sándor nagyváradi fényképész felvétele. Forrás: Meller, *i. m., 241.)*

66 Meller Simon, *Ferenczy István 1792–1856*, Bp., Athenaeum Rt. Könyvnyomdája, 1905 (Magyar Történeti Életrajzok). https://mek.oszk.hu/05600/05644/html/ (utolsó megtekintés: 2020. november 26.)

1912-ben ismét feltörték a kriptát, így a hírlapi beszámokból némi képet kaphatunk az ekkori állapotról. Az első – általam ismert – tudósítást a *Budapesti Hírlap* közölte: „Nagyváradról táviratozza tudósítónk: […] Ma egy újságíró meg akarta nézni a sarkofágon levő relifet, melyet Ferenczy István készített. Mikor a mauzóleum őrével együtt beléptek, észrevették, hogy a sarkofág teteje össze van törve és *a csontok szerte-széjjel szórva*."[67] A másnapi *Pesti Hírlap* megismételte – kissé kiszínezve – a hírt: „Rhédey Lajos koponyája megtiporva hever a sírboltban s a szépséges nagyasszony csontjait széthányták a haramiák…"[68] A *Pesti Napló* még több részletet közölt: „a sirrablók fejszével szakították föl a mauzoleum közepén álló fehér márvány szárkofágot, melynek finom, művészi ornamenseit szertezuzták. A nehéz márványlapot leemelték. Ezután a kripta tetejét feszitették le és barbár módon földulták a sirt és a grófi pár hamvait szerteszórták."[69] Az *Ujság* még tovább ment: „A grófi pár hamvait szerteszórták, a két koponyát kidobták, a porladó koporsót csizmasarokkal rúgták széjjel."[70]

E cikkekben közös állítás, hogy 1912-ben a kriptában voltak a Rhédey-házaspár maradványai, a többi viszont már az újságírói hevülettől függően van színezve. A betörés után néhány nappal az egyik leszármazott jelentkezett egy levéllel, ő is „a város legjobb jóltevője és neje holttestének megszentségtelenitése" miatt volt felháborodva.[71] Az természetesen fel sem merülhetett, hogy nem a Rhédey-házaspár, hanem csak Rhédey és a síremléket kifizető örökös nyugodna ott.

A sírgyalázás következménye, hogy a maradványokat 1913. január elején újratemették: „Mint *nagyváradi* tudósítónk táviratozza […] A városi tanács intézkedésére a szétszórt csontokat a jövő héten nagy gyászpompával ujra eltemetik."[72] Arról nem találtam adatot (a nagyváradi városi jegyzőkönyvek nem kutathatók), hogy hány test maradványait temették újra, hogy temetkeztek-e Rhédey halála után az örökösök a kriptába, és hogy az eredeti helyen, a kriptában vagy egy köztemetőben történt-e az 1913-as újratemetés.[73] Remélhetőleg az utóbbit választották.

Már 1912-ben arról írt a család leszármazottja, hogy a kert „ma már csak csirkefogók és más bünös egyének téli menedéktanyája és buvóhelye. Ezt a helyet […] már az őszi időkben is minden jobb család kerüli."[74] Néhány év múlva román fennhatóság

67 [N. N.] , *Betörők a mauzóleumban*, Budapesti Hírlap, 1912. december 28., 10. (Kiemelés az eredetiben.)

68 [N. N.], *A feldult mauzoleum*, Pesti Hírlap, 1912. december 29., 12.

69 [N. N.], *Betörők a Rhédey-mauzoleumban*, Pesti Napló, 1912. december 29., 12. (Kiemelés az eredetiben.)

70 [N. N.], *Földulták a Rhédey-sirboltot*, Az Ujság, 1912. december 29., 11.

71 Kisrhédey Rhédey István, *A feldult mauzoleum: Levél a szerkesztőhöz*, Az Ujság, 1913. január 3., 11.

72 [N. N.], *Betörők a mauzóleumban*, Budapesti Hírlap, 1913. január 1., 14. (Kiemelés az eredetiben.)

73 Az újratemetésről – ha volt is – nem maradt fenn anyakönyvi bejegyzés: Schönberg Éva, a Nagyvárad-Olaszi Református Egyházközség könyvtárosának szíves közlése szerint az 1913-as év temetési anyakönyvi adatai hiányoznak.

74 Kisrhédey Rhédey István, *A feldult mauzoleum: Levél a szerkesztőhöz*, Az Ujság, 1913. január 3., 11.

alá került a város, és a 20. század végére gyalázatos állapotba került a mauzóleum. A nagyváradi állatkert része lett, a feljegyzések – és személyes emlékezések – szerint raktárként és állatok szállásaként hasznosították. A következő fotókon[75] az 1992-es állapot látszik.

(Fotó: S. Németh Katalin, Az eltolt fedőlapú szarkofág 1992-ben)

(Fotó: S. Németh Katalin, A Rhédey kápolna belső tere 1992-ben)

75 A képek forrása S. Németh Katalin blogja: http://elektra-oresztesz.blogspot.com/2010/05/ A blog

A kápolnát 2010-ben restaurálták Emődi Tamás vezetésével. A felújítás egyik résztvevője, Kiss Zoltán úgy vélte, hogy „A grófi házaspár valószínűleg nem a szarkofágban, hanem az alatta lévő fülkében nyugodott".[76] A fenti képek alapján sajnos azonban hihető Emődi Tamás nyilatkozata: „a házaspár földi maradványainak pedig nyoma veszett. A kápolna a kommunizmus éveiben szarvasok és őzek menedékhelye volt, és terményraktárnak is használták, miután néhány gerendával egy kisebb emeletet alakítottak ki benne."[77]

S. Németh Katalin, *Vigyázó kövek. A Bihar megyei műemlékvédelem kezdetei*, Nagyvárad, 2009. (Partiumi füzetek 61) című könyv képanyagát közli. (utolsó megtekintés: 2020. július 17.)

76 Nagy Orsolya, *Restaurálják a Rhédeyek nagyváradi temetkezési kápolnáját*, 2010. június 24., https://kronikaonline.ro/kultura/restauraljak_a_rhedeyek_nagyvaradi_temetkezesi_kapolnajat/print (utolsó megtekintés: 2020. november 26.)

77 *Restaurálják a Rhédeyek nagyváradi temetkezési kápolnáját*, 2010. június 28., https://mult-kor.hu/20100628_restauraljak_a_rhedeyek_nagyvaradi_temetkezesi_kapolnajat (utolsó megtekintés: 2020. november 26.) E közelmúltbeli felújítás munkálatairól nem sikerült hiteles dokumentációt találni.